

YUSİF SEYİDOV

AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan ali məktəblərinin
rus bölmələri üçün dərslik

Təkmilləşdirilmiş onuncu nəşri

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Naziri tərəfindən
təsdiq edilmişdir*

Bakı – 2014

BBK 809.436.2

S30

Rəyçilər:

414.1
S37

f.e.n., dos. X.İ.Məmmədova

f.e.n., dos. Z.P.Nəbiyeva

f.e.n., dos. Ə.Cavadov

Elmi redaktorlar:

dos. R.İ.Quliyeva

dos. S.V.Abbasova

S 30

Y.M.Seyidov. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik (Azərbaycan dilində). - Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2014, 336 səh.

Dərslik «Azərbaycan dili» dərsliyinin proqramı əsasında yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş onuncu nəşridir. Dərslikdə Azərbaycan və rus dillərində fonetika, leksikologiya və qrammatikaya aid nəzəri izahatlar, tələbələrin Azərbaycan dilində yazılı və şifahi nitqlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tipli tapşırıqlar, bədii nəsr parçaları və şeirlər, tərcümə üçün mətnlər verilmişdir.

Ali məktəblərin rus bölmələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər də istifadə edə bilərlər.

S $\frac{4602000000}{M - 658(07)}$ - 06 - 2014

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2014

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir.

Heydər ƏLİYEV

Каждый гражданин Азербайджана, каждый азербайджанец должен в совершенстве знать свой родной язык – азербайджанский язык, государственный язык.

Гейдар АЛИЕВ

«Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir».

Heydər ƏLİYEV

«Азербайджанский язык очень совершенный, богатый и развитый язык, обладающий большим словарным запасом».

Гейдар АЛИЕВ

«Vətənin bir ovuc torpağını bir ovuc altundan, dilimizin bir kəlməsini bir ovuc mücəfihərdən üstün bildim. Dilimizin və Vətənimizin əbədiyyən yaşaması üçün əlimdən gələni etdim. Yaxşı nə etdimsə davam etdirin, xətarımı təkrar etməyin... Atalar üç əmanət qoyublar. Dilimiz, Qeyrətimiz, Vətənimiz!»

Şah İsmayıl XƏTAI

«Горсть земли родной предпочел я горсти золота, каждое слово языка нашего мне дороже горсти камней драгоценных. Сделал все от меня зависящее, дабы увековечить язык наш и Родину нашу. Продолжайте все мои хорошие начинания, не повторяйте ошибок моих... Три вещи завещали нам предки: Язык, честь и Родина!»

Шах Исмаил ХАТАИ

«Məndən soruşsalar ki, dövlətdən, naz-nemətdən nəyin var? Qürur hissi ilə deyərdim: - Bütün kainatı, yer üzünü təsvir və tərənnüm etməyə qadir sözüm və ana dilim var».

С.МƏММƏДQULUZADƏ

«Если спросят у меня: -Чем ты богат? Гордо скажу: - Родные слова и язык, способные описать и воспеть всю Вселенную есть у меня».

Джалил МАМЕДКУЛИЗАДЕ

«Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq».

Abbas SƏHHƏT

«Мы познали мир посредством языка нашего, воспитывались его же посредством».

Аббас САХХАТ

ÖN SÖZ

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dili Dövlət dili kimi ictimai həyatın bütün sahələrində fəal işlənməyə başlamışdır. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Dövlət dilinə aid ayrıca maddə müəyyənləşdirilmiş və yazılmışdır: «Müstəqillik qazanmış xalqın ən böyük sərvəti onun dövləti və dilidir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir».

Orta və ali məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi xeyli əvvəllərdən başlasa da, bu istiqamətdə xeyli iş görülsə də, bu dilin ikinci dil kimi tədrisi lazımı səviyyədə olmamışdır.

Ümummillə liderimiz H.Əliyevin bir-birinin ardınca imzaladığı fərmanlar dilimizin daha yüksək səviyyədə öyrənilməsi üçün bir zəmin yaratmışdır. İndi Azərbaycan dilini nəinki ali və orta məktəblərdə öyrənirlər, həmçinin respublikada yaşayan rusdillə əhali, Azərbaycana işləməyə gələn xarici ölkə və-təndaşları da bu dili öyrənməyə çalışırlar.

Bununla əlaqədar olaraq, son illər ölkəmizdə müxtəlif səpkili «Azərbaycan dili» dərslikləri və vəsaitlər çap edilib.

Bu sahədə BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və Azərbaycan dili kafedralarında səmərəli işlər aparılır. Ümumtəhsil orta və ali məktəblərin rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, Prezident təqaüdçüsü mərhum professor Yusif Seyidov böyük xidmətlər göstərmişdir. Bir faktı demək kifayətdir ki, ali məktəblərin rus bölmələri üçün «Azərbaycan dili» dərsliyi onun müəllifliyi ilə doqquz dəfə çap olunmuşdur. Yenidən işlənən və istifadəyə verilən «Azərbaycan dili» dərsliyinin onuncu nəşrində də professor Yusif Seyidovun ənənələri və müəllifliyi qorunub saxlanılmışdır.

Dərslikdə Azərbaycan və rus dilində fonetika, leksikologiya və qrammatikaya aid nəzəri izahatlarla yanaşı, Azərbaycana, Azərbaycan xalqına, onun tarixinə, adət-ənənəsinə,

dilinə məhəbbət və hörmət aşılayan mətnlərdən istifadə edilmişdir.

Qrammatik tapşırıqlardan əlavə tələbələrin Azərbaycan dilində rəbitəli nitqini daha da inkişaf etdirmək, lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ümumən Azərbaycan dilində oxumaq, yazmaq və danışmaq üçün dərslikdə müxtəlif məzmunlu şeirlər, hekayələr, tarixi, dini, publisistik yazılar, eyni zamanda alimlər, şairlər, nasirlər, ictimai xadimlər haqqında məlumatlar verilmişdir.

«Azərbaycan dili» dərsliyi elmlilik prinsipinə riayət etməklə metodikanın tələblərinə cavab verir. Rus bölmələrində Azərbaycan dili dərsləri vasitəsilə tələbələr Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olur. Azərbaycan dili təlimi zamanı tələbələr Azərbaycan dilinin fonetika, leksikologiya, frazeologiya və qrammatikası – morfologiya və sintaksisi haqqında mükəmməl biliklərə yiyələnir. Azərbaycan dilinin orfoepiyası və orfoqrafiyasını dərinlən mənimsəməklə düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnirlər. Azərbaycan dili fənni vasitəsilə rus bölməsi tələbələri Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə yaxından tanış olurlar. Bu məqsədlə dərslikdə maraqlı mətnlər, şeirlər, çalışma və tapşırıqlar verilmişdir.

Dərslik Azərbaycan dili təliminin konkret və ümumi didaktik vəzifələrini əhatə edən materiallarla zəngindir. Dərslik rus bölməsi tələbələrinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, rəbitəli nitqlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əsas mənbədir.

Tərtibçilərdən

**LATIN QRAFİKALI
AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI**

çap şəkli	əlyazma şəkli	çap şəkli	əlyazma şəkli
A a	<i>A a</i>	Q q	<i>Q q</i>
B b	<i>B b</i>	L l	<i>L l</i>
C c	<i>C c</i>	M m	<i>M m</i>
Ç ç	<i>Ç ç</i>	N n	<i>N n</i>
D d	<i>D d</i>	O o	<i>O o</i>
E e	<i>E e</i>	Ö ö	<i>Ö ö</i>
Ə ə	<i>Ə ə</i>	P p	<i>P p</i>
F f	<i>F f</i>	R r	<i>R r</i>
G g	<i>G g</i>	S s	<i>S s</i>
Ğ ğ	<i>Ğ ğ</i>	Ş ş	<i>Ş ş</i>
H h	<i>H h</i>	T t	<i>T t</i>
X x	<i>X x</i>	U u	<i>U u</i>
I ı	<i>I ı</i>	Ü ü	<i>Ü ü</i>
İ i	<i>İ i</i>	V v	<i>V v</i>
J j	<i>J j</i>	Y y	<i>Y y</i>
K k	<i>K k</i>	Z z	<i>Z z</i>

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur.

Heydər Əliyev

Hər bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas, bəlkə də yeganə təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ana dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birlikdə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Ana dilimiz min illərin müxtəlif burulğanlarından alını açıq, üzünü ağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük mənəvi sərvətimizdir.

Xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxladı. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm verən ümummilli lider ana dilimizi – Azərbaycan dilini özümüzə qaytardı. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qəbul edilərkən 21-ci maddədə Azərbaycan dili Dövlət dili statusu qazandı. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması daha da gücləndirildi. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalandı, qanunlar qəbul edildi. 2001-ci ilin iyun ayının 18-də dahi şəxsiyyət H.Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-

ləşdirilməsi haqqında» fərman imzaladı. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu sənəd dilmizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynadı. Həmin fərmanda Azərbaycan prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması da nəzərdə tutulurdu.

9 avqust 2001-ci ildə Azərbaycan prezidenti «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında» yeni bir fərman imzaladı. Həmin fərmanda deyilir: «On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram: Hər il avqustun biri Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunsun».

Bütün bu fərman və sərəncamların verilməsi milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi.

H.Əliyev verdiyi fərmanın reallaşması istiqamətində də ciddi işlər görmüşdür. Hər şeydən əvvəl, aidiyyəti olan insanlara anladır ki, Azərbaycan dili, sadəcə olaraq, bir ünsiyyət vasitəsi kimi başa düşülməməlidir. Hər bir azərbaycanlı anlamalıdır ki, ulu babalarımızın bizə yadigar qoyduqları bu dil tarixdir, mənəviyyətdir, Azərbaycan xalqının varlığı və Azərbaycan adlı müstəqil dövlətin əsas simvoludur. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəviyyət bayrağıdır. Nə qədər ki, bu bayraq Azərbaycan adlı bu diyarda ucalır, deməli, Azərbaycan var və Azərbaycan xalqı yaşayır.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında Bakıya toplaşan qurultay nümayəndələrinə onun söylədiyi ən dəyərli tövsiyə soydaşlarımızın harada yaşamasından asılı olmayaraq, milli dəyərlərimizi və dilimizi qorumaq oldu.

O, böyük həyəcanla həmvətənlərimizə müraciət etmişdir!

«Əziz həmvətənlər!

Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!

Bilirsiniz, hər bir millətin dili onun üçün əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki uzun illər ana dilimiz, həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, hər bir azərbaycanlı dilin qorunub saxlanmasında az da olsa, çox da olsa öz xidmətini göstərmişdir. Xüsusən bizim yazıçılarımız, ədəbiyyatçılarımız, şairlərimiz o ağır dövrdə Azərbaycan dilinin yaşamasında böyük xidmətlər göstərmişlər. Mən bu gün böyük iftixar hissiylə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın, bizim dilimiz nə qədər zəngin, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etmək üçün nə qədər böyük söz ehtiyatına malikdir».

H.Əliyev cənablarının Azərbaycan dilinin inkişafında xidmətlərindən danışarkən onun yazı mədəniyyətimiz, əlifba islahatı və türk dünyasının birləşdirilməsi sahəsində gördüyü tarixi xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün səylər olsa da, real nəticə əldə edilməmişdir. Latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası türk dünyasında xüsusi bir mərhələdir. Bu ideyanın yaranması, reallaşması, tətbiqi Azərbaycanla, onun görkəmli şəxsiyyətlərindən sayılan M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qəni-zadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə və sairələrin adları ilə bağlı olmuşdur.

O dövrün reallığı bu ideyanın həyata keçməsinə mane olmuş, sədd çəkmişdir. Üzərindən neçə onilliklər keçdi, tarix öz hökmünü verdi. Azərbaycan müstəqil ölkəyə çevrildi. H.Əliyev kimi dünya şöhrətli siyasətçi, qəlbində türkcülük, azərbaycançılıq məşəli yanan dahi bir lider Azərbaycan dövlətinə yenidən rəhbərlik etdi. Latın qrafikasına keçid ideyasını həyata keçirmək üçün ilkin olaraq Heydər Əliyev qətiyyətli fərman imzaladı.

H.Əliyevin uzaqgörənliyi, məsələnin vaxtında həllinə qərar verməsi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında sevinclə qarşılandı. Qazax yazıçısı Oljas Süleymenov respublikamızda dil sahəsində başlamış bu inkişafı belə qiymətləndirmişdir:

«Latın qrafikasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edirdi. Cənab H.Əliyevdə də bütün bu keyfiyyətlər, habelə zəngin siyasi təcrübə, kəskin tənqid və tarixi prosesləri istiqamətləndirə bilmək istedadı vardır. Bu, tarixi bir qərardır».

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən möhtəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin: «Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm» müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir!

SƏSLƏR (ЗВУКИ)

Azərbaycan dilində 33 səs var. Yazıda hər səsin özünəməxsus fonetik işarəsi var: a, b, v, q, ğ, d, e, ə, j, z, i, ı, y, k, g, l, m, n, o, ö, p, r, s, t, u, ü, f, x, h, ç, c, ş.

Bu işarələr Azərbaycan əlifbasını təşkil edir.

В азербайджанском языке – 33 звука, каждый звук имеет свой знак на письме. Эти знаки составляют азербайджанский алфавит.

ğ, ə, g, ö, ü, h, c səsləri rus dilində yoxdur, bu səslər Azərbaycan dilinin spesifik səsləri hesab olunur.

В русском языке нет звуков ğ, ə, g, ö, ü, h, c, поэтому они являются специфическими для азербайджанского языка.

Təpşiriq 1. Spesifik səslı sözləri dəftərinizə yazın və onların tələffüzünü öyrənin.

Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun vətəni canlanmış olur. Vətənin göyü, onun havası, fiziki hadisələri, iqlimi, çölləri, dağ və düzənlikləri, meşə və çayları, fırtına və tufanları xalq ruhunun bütün yaradıcılıq qüvvəsi ilə ana dilində fikirlərə, şəkillərə və sözlərə çevrilir. İnsanın öz vətəninə məhəbbətini aydın göstərən, onun doğma mahnılarında, doğma şərqlərində, xalq şairlərinin sözlərində ifadə olunan dərin fikir, hisslər, öz doğma təbiətinin səsi ana dilində özünü göstərir. Lakin xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks olunur. Nəsillər bir-birinin ardınca gəlib gedirlər, lakin hər nəslin həyat nəticələri dil vasitəsilə gələcək nəsle irs olaraq qalır. Hər bir nəsil dərin səmimi hisslərinin bəhrələrini, tarixi hadisələrin, inamının, görüşlərinin bəhrələrini, başına gələn

bəla və keçirmiş olduğu sevinclərinin izlərini ana dilinin xəzinəsinə toplayır – bir sözlə, xalq mənəvi həyatının bütün izlərini qayğı ilə ana dilində mühafizə edir. Dil xalqın içərisində ölüb gedənləri, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük tarixi və canlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir (*K.D. Uşinski*).

Tapşırıq 2. Aşağıdakı sözlərin mənasını və düzgün tələffüzünü öyrənin və spesifik səsləri göstərin.

Bağ, dağ, yağ, mən, sən, dəniz, gəl, get, geniş, gözəl, göl, göy, göz, ördək, dörd, öküz, üç, üz, üzüm, üzük, həyat, hadisə, hazır, hava, cahan, cavab, ağac, cümlə, cücə.

Qeyd: Rus dilindən Azərbaycan dilinə gəlmiş **kombayn, kadr, kosmos, traktor** və s. sözlərdə **k** səsi rus dilində olduğu kimi tələffüz edilir. Lakin həmin səs Azərbaycan dili səsləri sırasında ayrıca olaraq qeyd edilmir, əlifbada da onun xüsusi işarəsi yoxdur. Çünki həmin səs Azərbaycan dilində fonem xüsusiyyəti daşımır və ümumxalq danışmaq dilinin səs tərkibinə daxil olmamışdır.

Примечание: Звук **к** в словах **комбайн, кадр, космос, трактор** и т.д. произносится как русский **к**. Но он не отмечается как отдельный звук в звуковой системе азербайджанского языка, так как он в этом языке не носит фонематический характер и не вошел в звуковой состав общенародного азербайджанского языка.

Tapşırıq 3. Şeiri əzbərləyin.

ANA DİLİ

Səni şafəq bildim bu cahanda mən,
Bəzən şimşək olub qəzəblə çaxdın.

İlk dəfə dünyaya göz açanda mən,
Qəlbimə günəşin özüylə axdın.

Ana gözlərindən süzən nur kimi
Hopdun ürəyimə sən gilə-gilə,
Hər kəlmən, hər sözün bəzənməyibmi
Mehriban anamın təbəssümüylə.

... Ucalır bağçadan bülbülün səsi,
Çay susur, əsməyir çəməndə yel də.
Nə qədər doğmadır onun nəğməsi,
Bülbül də elə bil ötür bu dildə.

(Nəbi Xəzri)

Тарşıрық 4. Мәтні Азәрбајджан дилинә тәрцүмә еdin.

Азербайджан

Азербайджан-это страна с древней культурой. В Азербайджане много красивых городов: Баку, Шеки, Гянджа, Шуша, Сумгайыт и др. Азербайджан расположен на Южном Кавказе, между Азией и Европой. Через Азербайджан проходил Великий шёлковый путь от Китая до Италии. Торговые караваны из Китая, Индии Ближнего Востока, через Южный Кавказ шли в Европу. Они проходили мимо маленького абшеронского селения Сураханы. Здесь люди видели чудо: изпод земли выходил огонь. Он всё время горел. Тысячи людей приходили сюда. В Сураханах был построен Храм огнепоклонников – Аташгях.

На азербайджанской земле часто происходили войны. Врагов привлекали богатства Азербайджана и его «черное золото»-нефть. История сохранила имена Азербайджанских

героев (Джаваншир, Бабек, шах Исмаил Хатаи). Они боролись за свободу родины.

Азербайджан был очень большим государством. Но в 1813 (тысяча восемьсот тринадцатом) году по Гюлистанскому договору он был разделён на Южный и Северный Азербайджан. Южный Азербайджан остался в Иране, а Северный вошёл в состав России.

В 1991 (тысяча девятьсот девяносто первом) году Азербайджанская Республика стала независимой.

Богота и красива природа Азербайджана. У нас много гор, лесов и озёр. Недалеко от Гянджи, родины великого Низами, находится самое красивое озеро Азербайджана Гёйгёль.

На Абшеронском полуострове добывают нефть и газ. Много заводов в Сумгайыте. Это город химиков. Мингячевир – город энергетиков. Здесь построена электростанция. Сегодня Азербайджан развивается быстрыми темпами.

SƏSLƏRİN TƏSNİFİ PRİNSİPLƏRİ (КЛАССИФИКАЦИЯ ЗВУКОВ)

Səslər iki yerə bölünür (звуки делятся на две группы):

1. Saitlər (гласные): **a, e, ə, i, ı, o, ö, u, ü.**

2. Samitlər (согласные): **b, v, q, ğ, d, j, z, y, k, g, l, m, n, p, r, s, t, f, x, h, ç, c, ş.**

Tapşırıq 5. Mətni köçürün, saitlərin altından bir, samitlərin altından iki xətt çəkin.

Yaradıcılığımın ilk günlərindən böyük Füzulinin qəzəlləri könlümdə dərin kök salmışdır. Hələ gənc yaşlarımda Cabbar Qaryaqdıoğlunun oxuduğu «Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor» qəzəli məni bu ecazkar sənətə məftun etmişdi.

Cavan yaşlarımda böyük söz ustasının əsərlərindən ilk dəfə oxuduğum «Bağə gir, bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə» misra-

sı ilə başlayan qəzəl idi. İndi o vaxtdan çox aylar, illər ötüb keçmişdir. Mən də Füzulinin qəzəllərini oxuyan bir çox xanəndələr kimi yaşa dolmuşam. Ancaq ölməz Füzulinin qüdrətli sənəti həmişə cavan, füsunkar və tərəvətli qalmışdır. Bu gözəl sənətkarın yaradıcılıq dühasına dərin minnətdarlıq hissi ilə mən bu gün də eyni gənclik həvəsi ilə oxuyuram.

(Bülbül)

SAİTLƏR

Azərbaycan dilində 9 sait var. Bunlardan altısı (a, o, u, e, ı, i) əsasən rus dilindəki saitlərə uyğun gəlir, üçü isə (ö, ü, ə) spesifik saitdir.

В азербайджанском языке 9 гласных: Из них шесть (а, о, u, e, ı, i) в основном соответствуют русским гласным, а три (ö, ü, ə) являются специфическими.

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də saitlər tonun iştirakı ilə əmələ gəlir və onların əmələ gəlməsində küy iştirak etmir.

Как в русском языке, так и в азербайджанском гласные образуются наличием тона, при их образовании отсутствует шум.

Saitlər aşağıdakı kimi təsnif edilir (классификация гласных строится следующим образом):

1. Dilin iştirakına görə (по участию языка).

a) Ön cərgə saitləri, yaxud incə saitlər (гласные переднего ряда или мягкие гласные): e, ə, i, ö, ü.

b) Arxa cərgə saitləri, yaxud qalın saitlər (гласные заднего ряда или твердые гласные): a, ı, o, u.

2. Dodaqların iştirakına görə (по участию губ).

a) Dodaqlanan saitlər (губные, лабиальные): o, ö, u, ü.

b) Dodaqlanmayan saitlər (негубные, нелабиальные): a, e, ə, i, ı.

3. Alt çənənin iştirakına görə (по участию нижней челюсти):

a) Açıq saitlər (открытые): **a, e, ə, o, ö.**

b) Qapalı saitlər (закрытые): **ı, i, u, ü.**

Tapşırıq 6. Mətni köçürün, incə saitlərin altından bir, qalın saitlərin altından iki xətt çəkin.

Azərbaycanın görkəmli müğənnisi, SSRİ xalq artisti, professor Bülbül (Murtuza Məmmədov) Azərbaycan klassik və xalq musiqisinin lad əsaslarına, onun ən yaxşı ifaçılarının ənənələrinə yaxından bələd idi.

Tapşırıq 7. Mətni köçürün, dodaqlanan saitlərin altından bir, dodaqlanmayan saitlərin altından iki xətt çəkin.

Müğənninin bu sahədə gündəlik təcrübədə zənginləşən dərin biliyi, habelə İtaliyada təhsil aldığı illərdə öz vokal ustalığını təkmilləşdirməsi, onun öz şəxsi üslubunun yaranmasına kömək etmişdir. Həmin üslub milli oxuma üsulunun rus və italyan vokal məktəbinin mütərəqqi ənənələri ilə birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Məhz bu, Bülbülə Azərbaycan professional vokal məktəbinin pioneri kimi şöhrət qazandırmışdır.

Tapşırıq 8. Mətni köçürün, açıq saitlərin altından bir, qapalı saitlərin altından iki xətt çəkin.

On birinci (XI) əsrdə yaşamış Azərbaycan alimlərindən biri də Bəhmənyardır. Tarixdə birinci müəllim hesab edilən Ərəstunun fəlsəfəsini izləyənlərdəndir. Əbu Əli İbn Sina ilə elmi əməkdaşlıq etmiş, fəlsəfi problemlər üzrə onunla məktublaşmış, sual-cavab aparmışdır. Bəhmənyar «Təhsil kitabı», «Gözəllik və səadət kitabı», «Metafizika və mövcudatın mərtəbələri» və digər əsərlərin müəllifidir.

Bəhmənyar əsərlərini ərəb dilində, «Təhsil kitabı» əsərini isə fars dilində yazmışdır. Əsərləri həm orijinalda, həm də müxtəlif dillərə tərcümələrdə nəşr edilmişdir.

Qeyd: Azərbaycan dilində saitlərin uzanması hadisəsi

yoxdur, lakin başqa dillərdən alınan bir sıra sözlərdə (**alim, adil, mötərizə, tərif** və s.) saitlər uzanır və bu, fonematik xüsusiyyət kəsb edir.

В азербайджанском языке нет явления долготы гласных, но в заимствованных словах она наблюдается и приобретает фонематический характер (см. примеры).

Azərbaycan dili saitlərinin hamısı monoftonqlardır, Azərbaycan ədəbi tələffüzündə diftonqlar yoxdur.

Все гласные азербайджанского языка являются монофтонгами, в литературном азербайджанском произношении нет дифтонгов.

Tapşırıq 9. Sözləri köçürün, uzanan saitlərin altından xətt çəkin və həmin sözlərin düzgün tələffüzünü öyrənin.

Aid, adət, aciz, sakit, səxavət, sədaqət, katib, ədalət, mədən, həqiqət, hökumət, bəzən.

Tapşırıq 10. Saitlərdən hər birinin xüsusiyyətini ayrı-ayrılıqda yazın.

N ü m u n ə : a - qalın, dodaqlanmayan, açıq saitdir.

SÖZLƏRDƏ SAİTLƏRİN YERİ (МЕСТО ГЛАСНЫХ В СЛОВАХ)

a, ə, i, u, ü saitləri sözün hər yerində işlənir (гласные а, ə, i, u, ü употребляются в начале, в середине и в конце слова): **ata, adam, insan, kitabxana, əlcək, təzə, iki, beşinci, uzun, uzaq, quzu, ütü, üzüm, üçüncü.**

e, o, ö saitləri sözün yalnız ilk hecasında işlənir (гласные e, o, ö употребляются только в начальном слове слова): **eşitmək, eniş, geniş, getmək, odun, ocaq, dodaq, dönüş, döngə, böyük.**

1 saiti sözün əvvəlində işlənmiş (1 не употребляется в на-

чале слова): **işiq, qaşiq, qırıq, qış, payız.**

e, o, ö saitləri şəkilçilərin tərkibində işlənmir, şəkilçilərdə **a, ə, ı, i, u, ü** saitləri iştirak edir.

Гласные **e, o, ö** не употребляются в составе аффиксов, аффиксы образуются при участии **a, ə, ı, i, u, ü**.

Məsələn, **-lar, -lər - kitablar, dəftərlər; -maq, -mək - oxumaq, gəlmək; -dı, -di, -du, -dü - aldı, gəldi, oxudu, gördü; -lıq, -lik, -luq, -lük - daşlıq, çəmənlik, dostluq, üzümlük.**

Tapşırıq 11. Mətni öyrənin.

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANI

Bu, Azərbaycan xalqının qədim qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsil adı belədir: «Kitabi-Dədə Qorqud», yəni Dədə Qorqudun kitabı. Burada «kitab» sözü dastan, nağil, əsər mənalarında işlənmişdir.

Dədə Qorqud aşıqdır. Elin ağsaqqalı və bilicisidir. Dastanlarda təsvir edilən hadisələrin hamısında iştirak edir. Adamların toylarında, yaslarında, şad və qəmli günlərində onlara yol göstərir, öyüd-nəsihət verir, insanları mehribanlığa, yaxşılıq etməyə çağırır, həyatın gedişindən, qanunlarından söhbət açır. Qorqud onun adıdır. «Dədə» isə ata, elin atası, elin ağsaqqalı mənalarında işlənir.

Dastanın yaranma tarixi dəqiq məlum deyil. Alimlərin fikrinə görə, bu dastan VII-VIII əsrlər arasında yaranmışdır. Onun VI-VII əsrlərdə yarandığını deyənlər də var.

«Dədə Qorqud»da təsvir olunan qəhrəmanlar çox igid, mərd, mübariz, namuslu, qorxmaz adamlardır. At minir, ox atır, düşmənlərə qarşı vuruşaraq, doğma yurdu qoruyurlar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» bir müqəddimədən və on iki boydan (hekayədən) ibarətdir. Bu boylarda ulu babalarımızın həyatından, adətlərindən, qəhrəmanlıqlarından, dostu, yoldaşa sədaqətdən və sairədən danışılır. Hər boyun müstəqil süjeti var. Lakin onlar, eyni zamanda, bir ümumi süjetə bağlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un baş qəhrəmanı Qazan xandır.

O, Türkünstanın dirəyi, oğuzların başçısı, igidlərin ən yaxın sırdaşı və köməkçisidir. Oğuzun baş hökmdarı Bayındır xanın hadisələrdə ancaq adı eşidilir, özü isə görünmür. Oğuzun bütün işlərini Qazan aparır. O, bütün fəaliyyəti boyu xalq mənafeyini üstün tutur, müstəsna cəsurluğu ilə hamıdan fərqlənir. Qazan üç ildən bir arvadının əlindən tutub evindən çıxır və özünün bütün var-dövlətini xalqa paylayır. Bu cəhət də onun öz xalqına son dərəcə məhəbbətindən və humanizmindən irəli gəlirdi.

Azərbaycan eposunda qadına böyük bir ehtiram vardır. Oğuz qadınları qəhrəmanlıqda, at minib ox atmaqda öz ərlərindən geri qalmırlar. Son dərəcə namuslu, fədakar və dəyanətli olan bu qadınlar cəmiyyətin fəxri üzvü, ailənin şərəf və bəzəyi sayılırlar. Oğuz adətinə görə, «ana haqqı tanrı haqqı»na bərabərdir, ana tanrı qədər yüksək və ülvidir. Ailə namusu və övlad məhəbbəti də ana üçün müqəddəsdir.

Dastanlarda qarşılıqlı məhəbbətə yüksək qiymət verilir. Özgə xalqa hörmət, zəiflərə kömək etmək, imdad istəyən düşməni bağışlamaq oğuz ellərinin ən yüksək keyfiyyətlərindəndir.

Dədə Qorqud dastanları bədii cəhətdən də təqdirəlayiqdir. Burada işlənən tərkib və ifadələr sadə və aydındır. Dastanların nəsr hissəsindəki cümlələr qafiyəlidir, şeirləri isə gözəl və cazibədarlıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq keçmişi haqqında yazılmış ən böyük abidədir.

«Dədə Qorqud» boylarından biri belə adlanır: «Dirsə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər». Bu boyun məzmunu belədir.

Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir kərə toy edərdi. Oğuz bəylərini də toya çağırırdı. Bir dəfə toya hazırlaşarkən bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qızıl otaq, bir yerdə də qara otaq qurdu. Əmr edir ki, oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa, oğlu və qızı olmayanı isə qara otağa aparsınlar. Dirsə xanın övladı yox imiş. Onu qara otağa aparırlar. Dirsə xan bunu görüb geri qayıdır, hadisəni arvadına danışır. Allaha dua edirlər, kasıblara kömək edirlər...

Onların bir oğlu olur. Oğlan on beş yaşına çatır. Bir gün o, üç uşaqla meydançada oynayır. Bu vaxt Bayandır xanın

buğası gəlir. Uşaqlar qaçırlar. Dirsə xanın oğlu isə cəsarətlə irəli gəlir, buğanı yerə yıxaraq başını kəsir.

Dədə Qorqud gəlib ona Buğac adını qoyur. Bayandır xan isə ona bəylik verir. Dirsə xanın igidlərində paxıllıq hissi baş qaldırır. Onlar fikirləşirlər ki, Buğacın qəhrəmanlığı onları nəzərdən sala bilər. Onlar hiyləyə əl atırlar. İyirmi igid gəlib Dirsə xana yalandan deyir ki, oğlun ağsaqqal qocaları söydü, ağbirçək qadınları təhqir etdi. İyirmi başqa igid xəbər gətirir ki, oğlun pis işlərlə məşğul olur. Öz atasına da qəsd edə bilər. Ona məsləhət görürlər ki, oğlunu ova aparsın və orada öldürsün, Dirsə xan belə də edir.

Onlar ovdan qayıdanda ana onların içində oğlunu görmür. İgidlər deyirlər ki, oğlun ovdadır, bu gün, ya sabah qayıdar. Ana ürəyi dözmür. O, qırx qızla bərabər oğlunu axtarmağa gedir.

Oğlan atasının oxu ilə yıxılan kimi, boz atlı, yaşıl donlu Xızır yanına gəlib yarasını sarıyır. Ona deyir ki, sənə ölüm yoxdur. Dağ çiçəyi ilə ana südü yarana məlhəmdir.

Ana oğlunu tapan kimi həmin məlhəmlə onu sağaldır. Buğacı kənizlərin yanında saxlayır, Dirsə xandan gizlədir. Bunu bilən namərdlər qorxularından Dirsə xanı həbs edib düşmənlərin olduğu yerlərə aparırlar. Dirsə xanın arvadı bunu bilib oğluna xəbər verir. Buğac onların dalınca at çapır, yolda onlara çatır, atasını xilas edir.

Tapşırıq 12. Bayatıları əzbərləyin. Bayatılarda ifadə olunan mənaları izah edin. Özünüz də əlavə bayatılar öyrənin.

Əziziyəm, gül əllər,
Ağ biləklər, gül əllər,
Dəryaca ağlın olsa,
Yoxsul olsan, güləllər.

Mən aşiqəm, dilən gəz,
Süsən-sünbül, dilən gəz,
Yad yerdə xan olunca,
Vətəninə dilən gəz.

Aşiq, vətən yaxşıdır,
Köynək kətan yaxşıdır,
Qürbət cənnət də olsa,
Yenə vətən yaxşıdır.

Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç biri olmayaydı.

SAMİTLƏR

Samit səslərin əsas xüsusiyyəti onların küylü olmasıdır. Azərbaycan dilində 23 samit səs var.

Основным признаком согласных является наличие шума при их образовании. В азербайджанском языке 23 согласных звука.

Samit səslər aşağıdakı qaydada təsnif olunur (klassifikasiya samitlərinin qurulması):

Səs tellərinin iştirakına görə (при участии голосовых связок).

a) Kar samitlər (глухие согласные): **k, p, s, t, f, x, h, ç, ş.**

b) Cingiltili samitlər (звонкие согласные): **b, v, q, ğ, d, j, z, y, g, l, m, n, r, c.**

Kar samitlərinin əmələ gəlməsində səs telləri iştirak etmir, cingiltili samitlər isə səs tellərinin fəal iştirakı ilə əmələ gəlir.

При образовании глухих согласных голосовые связки не участвуют, наоборот, звонкие согласные образуются при активном участии голосовых связок.

Bir sıra samitlər bir-birindən yalnız səs tellərinin iştirakına görə fərqlənir.

Ряд согласных отличается друг от друга только при участии голосовых связок в их артикуляции.

Müqayisə et (ср.): k-g, p-b, s-z, t-d, f-v, ç-c, ş-j, x-ğ.

Qeyd. Azərbaycan dilində tələffüz zamanı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin qarlaşması hadisəsi müşahidə edilir. Məsələn: **kənd(t)**, **qənd(t)**, **dörd(t)**. Bu hal bəzən həmin sözlərin qrafikasına da təsir göstərir. Məsələn, **get**, **et**. Lakin bu sözlərə saitlə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə həmin səsler ilkin cingiltili mövqeyinə qayıdır. Müqayisə et: **kənd – kəndə**, **qənd – qəndi**, **dörd – dördü**, **get – gedir**, **et – edir**.

В азербайджанском языке при произношении наблюдается процесс оглушения звонких согласных в конце слова. Например: **kənd(t)**, **qənd(t)**, **dörd(t)**. Этот процесс иногда оказывает влияние на их написание. Например: **get**, **et**. Но, когда слова принимают аффиксы, начинающиеся с гласных, эти звуки возвращаются в свои прежние звонкие положения (см. примеры).

Tapşırıq 13. Şeir parçasını köçürün, kar samitlərin altından bir, cingiltili samitlərin altından iki xətt çəkin.

Göydə ağ ulduzlar kirpik döyəndə,
Şair otağında şeir deyəndə,
Arabir başını mizə əyəndə
İlhamla yazılmış varaq olaydım.

(Əli Tudə)

Sonor samitlər (сонорные): **l**, **m**, **n**, **r**. Sonorlar tonun köməyi ilə yaranır, onların əmələ gəlməsində küy əhəmiyyətsiz dərəcədə iştirak edir. Burada ton küy vasitəsilə müşayiət edilir.

Сонорные образуются при помощи тона и незначительного шума. Здесь тон сопровождается шумом.

Tapşırıq 14. Mətni öyrənin, şairin rübaisini əzbərləyin.